

13. Про стан негативних тенденцій серед неповнолітніх та заходи щодо їх попередження // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та

студентської молоді» / Під ред. В.Г. Герасименка. – К. : ІСДО МО України, 1994. – 230 с.

14. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / К.Д. Ушинский. – М. : Учпедгиз, 1953.

УДК 37:159.922–053.5

ВПЛИВ НАВЧАННЯ ТА ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Поліщук О.П.,
аспірант кафедри теорії та методики виховання
Рівненський державний гуманітарний університет

У статті з'ясовано особливості становлення моральної свідомості в молодшому шкільному віці. Обґрунтовано значення морального виховання в становленні особистості дитини цього віку. Особливу увагу приділено впливу навчання та виховання на формування основ моральної свідомості молодших школярів.

Ключові слова: виховання, молодші школярі, моральна свідомість, моральні якості, навчання.

В статье выяснены особенности становления нравственного сознания в младшем школьном возрасте. Обосновано значение нравственного воспитания в становлении личности ребенка этого возраста. Особое внимание уделено влиянию обучения и воспитания на формирование основ нравственного сознания младших школьников.

Ключевые слова: воспитание, младшие школьники, моральное сознание, нравственные качества, обучение.

Polishchuk O.P. THE INFLUENCE OF EDUCATION AND UPBRINGING ON FORMING OF MORAL CONSCIENCE IN A JUNIOR SCHOOL AGE

The article deals with the peculiarities of the moral consciousness forming in a junior school age. The importance of moral upbringing in the forming of the personality of a child of this age is substantiated. The particular attention is paid to the influence of education and upbringing on the forming of the moral consciousness foundations of junior schoolchildren.

Key words: upbringing, junior schoolchildren, moral consciousness, moral qualities, education.

Постановка проблеми. Соціально-економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, актуалізували проблеми морального розвитку особистості. Це вимагає аналізу наявної теоретичної бази з проблем морального виховання й розроблення на її основі ефективних педагогічних умов удосконалення процесу формування моральної свідомості особистості як одного з головних показників її вихованості.

Духовне, моральне та соціальне відродження українського суспільства передбачає зростання ролі моралі в регуляції суспільних відносин та особистісних стосунків у всіх сферах життя. Це зумовлює необхідність підвищеної свідомості людей на основі засвоєння ними моральних цінностей і норм, вимагає нових підходів до організації, психолого-педагогічного забезпечення морального виховання дітей. Саме тому проблеми, пов'язані з моральним становленням підростаючого покоління, зокрема

молодшого школяра, набувають сьогодні особливої значущості.

Процес усвідомлення дитиною моральних засад поведінки і стосунків є довготривалим і вимагає особистісно-зорієнтованих підходів, де важливу роль відіграють формування й розвиток моральної самооцінки, яка виконує регулятивну функцію в життєдіяльності особистості, зокрема впливає на характер стосунків учня з оточуючими людьми, сферу його діяльності, стимулює моральний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях, визначає всі відношення дитини зі світом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розпочинаючи аналіз проблеми, зазначимо, що наукове пізнання свідомості та її морального компонента належить до важливих і складних проблем не лише психолого-педагогічної науки, а й узагалі сучасної теоретичної культури. Ці питання були предметом наукових досліджень численних вітчизняних і зарубіжних учених.

У психологічних роботах І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, Б.С. Братуся, І.С. Булах, П.Я. Гальперіна, М.Р. Гінзбурга, Д.Б. Ельконіна, С.Д. Максименка, Н.Ю. Максимової, Л.Е. Орбан-Лембрик, С.Л. Рубінштейна, Р.В. Павелківа, М.В. Савчина, А.І. Титаренко, Н.В. Чепелевої та інших закладено основи наукового аналізу проблеми моральності.

Під керівництвом І.Д. Беха, М.Й. Боришевського, І.С. Булах, С.Д. Максименка, Р.В. Павелківа та інших розробляються різнобічні аспекти моральної саморегуляції та її розвитку. Вони покладені в основу програм особистісно-орієнтованого виховання, особистісного зростання, формування відповідальної поведінки. Поряд із цим у науковій літературі вказується, що, незважаючи на значні зусилля психології, педагогіки та інших наук, проблема людської свідомості (індивідуальної й суспільної) далека від свого розв'язання. При цьому основні питання знаходяться у сфері дослідження структури, механізмів функціонування та розвитку свідомості й самосвідомості [1; 2; 3; 6; 7].

Свідомість людини загалом і її моральна самосвідомість зокрема є вищими формами відображення дійсності, внутрішніми характеристиками буття людини. Свідомість постійно знаходиться в розвитку, який має багато взаємопов'язаних ліній. Однією з них є розвиток морального компонента свідомості – свідомості моральної.

Постановка завдання. Мета статті – визначити й поглибити окремі аспекти психолого-педагогічних умов ефективного впливу навчання та виховання на формування основ моральної свідомості молодших школярів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна школа не може стояти осторонь від створення ефективного педагогічного середовища, що спрямо б формуванню в учнів морального досвіду, допомагаючи їм глибоко усвідомлювати сутність і характер моральних відносин у житті.

У формуванні морального досвіду підрастаючої особистості протягом усього часу навчання в школі вирішальну роль відіграють два взаємопов'язані процеси: навчання та виховання. Завдяки першому відбувається вироблення певної системи моральних знань, понять, поглядів, переконань, мотивів діяльності; виховання ж забезпечує формування стійких форм і способів моральної поведінки, моральних стосунків, виявлення моральних почуттів і якостей.

Як відомо, моральне виховання особистості в молодшому шкільному віці відбувається під впливом багатьох факторів (сім'я,

школа, позашкільні заклади, засоби масової комунікації). Роль навчання та виховання в цьому процесі, що здійснюється школою, специфічна, й розкрити її можна на прикладі формування моральної свідомості та самосвідомості дитини. При цьому мета роботи вчителя полягає у вирішенні певної групи завдань навчання й виховання, а їх результатом є нові особистісні утворення, психічні якості та властивості особистості учня.

Навчання й виховання використовують власні специфічні прийоми, методи та засоби впливу. У загальному вигляді їх відмінність чітко відображено в працях С.Л. Рубінштейна: «Психічні функції формуються в самому процесі їх функціонування й суттєво залежать від того об'єктивного змісту, на основі якого вони формуються. У дитини це функціонування невід'ємно пов'язане із засвоєнням змісту людської культури з тією системою міжлюдських відносин, що склалася в цьому суспільстві. Засвоєння змісту культури здійснюється в процесі навчання; засвоєння системи міжлюдських відносин певного колективу, до якого належить індивід, – у процесі виховання, яке невід'ємно пов'язане з навчанням» [8, с. 154].

Сформований так підхід дає змогу більш наочно й предметне побачити відмінність можливостей морального впливу на особистість дитини шляхом навчання та виховання. Передусім це стосується матеріалу, що засвоюється учнем, і характеру його діяльності. Шляхом навчання засвоюється культура суспільства, яка матеріалізована в певній системі наукових знань і яка вимагає насамперед розвитку теоретичних форм діяльності. Виховання здійснюється в процесі включення дитини до системи міжособистісних відносин, які розвиваються й засвоюються в практичній діяльності та спілкуванні.

Тому не тільки зміст, а й характер самої діяльності, в яку включений молодший школяр, дає можливість певною мірою диференціювати процеси навчання та виховання. У навчанні діяльність учителя за своїм змістом в основному характеризується як процес передачі учням знань, умінь, навичок і керівництво процесом їх засвоєння. У роботі вихователя акцент робиться на організації життя й діяльності дітей, відборі матеріалу, який сприяв би розвитку дитини та нейтралізував би негативні впливи.

Отже, підкреслюючи єдність навчання й виховання в моральному формуванні особистості, можна виділити їх специфічні особливості. Диференціація можлива за такими напрямками: завданнями навчання й виховання, спрямованістю їх змісту, зміс-

том і способами діяльності вчителя, змістом діяльності учнів. Для навчання специфічною є теоретична, пізнавальна діяльність, для виховання – практична, що пов'язана з вирішенням життєво мотивованих важливих завдань. Розглянувши загальне й особливе в процесах навчання та виховання, можна з'ясувати, як ці процеси будуть впливати на формування моральної свідомості учнів.

Моральна свідомість включає знання, уявлення, поняття, оцінки, відношення, тобто ті характеристики свідомості, які опосередковують поведінку учнів як внутрішні умови, що її регулюють і скеровують. Через ці самі характеристики свідомості та на їх основі розвивається самопізнання особистості, усвідомлення себе як носія моральності.

Використання виховних засобів у процесі навчання, формування моральної свідомості та самосвідомості учнів у межах вивчення певного матеріалу вимагає особливого, правильного підходу, спеціальної методики. Ученими висловлюється судження, що виховний матеріал зумовлює певний вплив на свідомість учнів навіть у тих випадках, коли він використовується як засіб для вирішення навчального завдання [5, с. 59–60].

Неусвідомлене сприйняття моральних знань у процесі навчання вимагає не тільки попередньої, а й подальшої роботи вчителя з морального виховання, тобто воно ефективне в тому випадку, якщо для цього підготовлений сприятливий ґрунт. Звідси впливає, що система засвоєння навчального матеріалу включає і його моральний зміст, формування моральних знань дітей. Якщо ця сторона навчання впливає на моральну свідомість школяра, то вона є більш ефективною, так як пов'язана з навчальною теоретичною діяльністю школяра.

У процесі навчання, стверджують психологи, розвиваються мислительні операції, формуються поняття, якими оперує певна галузь наукового знання (навчальний предмет). Розвиток теоретичного мислення впливає й на процес пізнання моральних явищ. Вивчення моральних уявлень дітей підтверджує взаємозв'язок загального розумового та морального розвитку дитини. Діти із затримкою загального розвитку нечітко сприймають ситуацію морального характеру. Уміння спостерігати, здійснювати мислительні операції допомагає молодшим школярам краще орієнтуватися в моральних проявах оточуючих. Використання художнього матеріалу в процесі навчання допомагає вчителю підвести учнів до аналізу конкретної моральної ситуації, сприяти появі інтересу до такого виду явищ. Отже,

розвиток теоретичного мислення сприяє загальному й моральному розвитку дітей в початкових класах, формує навички аналізу, узагальнення типових явищ, готує ґрунт для подальшого морального розвитку дитини.

Моральні відношення, що виникають у навчальній діяльності, є суттєвими й частіше зумовлюють моральний розвиток дитини, озброюють її практичними знаннями про найпростіші моральні норми, правила, вимоги.

Відомо, що в навчанні, якщо розглядати його як практичну діяльність, установлюються певні відносини (між учителем та учнем, між однокласниками), які опосередковані процесом навчання, тобто формуються моральні оцінки, створюються й вирішуються моральні ситуації. Отже, у навчанні можна умовно виділити три компоненти, що зумовлюють формування моральної свідомості та самосвідомості молодшого школяра:

– Зміст моральних знань, який включений у систему навчальних предметів (інколи як їх органічна частина, інколи як засіб для вирішення певного дидактичного завдання).

– Теоретична діяльність школяра, який безпосередньо оперує моральними знаннями і сприяє аналізу й узагальненню моральних знань отриманих із різних джерел.

– Практична сторона навчання, яка формує моральні знання в процесі спілкування, взаємин, які виникають під час навчання.

У практичній діяльності молодші школярі вступають у певні відносини зі світом речей, пізнають через них значення та цінність праці людини, норми і правила взаємин із людьми, що опосередковані діяльністю і спілкуванням. Ці взаємини мають діловий, а особливо моральний характер. Така взаємозумовленість і взаємопов'язаність поступово усвідомлюється учнем і зумовлює його поведінку.

Отже, розвиток моральної свідомості буде успішним тоді, коли практична діяльність школярів має суспільне значення, спрямована на результат, необхідний колективу, суспільству. Чітка організація діяльності школяра, досягнення запланованого результату дають учителю змогу сформувати повагу до колективу, колективної праці. Оцінка вчителем і колективом ролі кожного учасника в спільній праці, їх взаємовідносини, що допомагають або заважають роботі, тобто їхні моральні позиції, суттєво впливають на формування моральної свідомості, практичне засвоєння знань і моральних норм, правил поведінки. Осмислення школярами моральних си-

туацій, які виникають у зв'язку зі спільним завданням, їх вирішення колективом збагачують свідомість учня прикладами практичного вирішення моральних проблем. Такі знання мають життєво-емпіричний характер. Передача вчителем і засвоєння учнями моральних знань у процесі виховної роботи можна назвати своєрідним навчанням, яке особливо виявляється в різних формах моральної просвіти.

Важливе місце у формуванні моральної свідомості та самосвідомості школярів посідають різні види виховної діяльності, які спрямовані безпосередньо на моральну просвіту учнів. Це так звані словесні форми виховання, ставлення вчителів до яких неоднозначне. Це пов'язано з тим, що знання, які засвоюють школярі у виховній роботі, повинні використовуватися вчителем інакше, ніж у навчальній роботі [4, с. 25].

Моральні знання представлені в іншому аспекті – виховному, де немає оцінок, спеціального заучування, запам'ятовування, перевірок і засвоюються вони на зовсім іншій основі. Якщо дається якась система моральних знань (наприклад, у вигляді етичних бесід), то її ефективність зумовлюється актуальністю їх змісту, зацікавленістю в них учнями. Аналіз моральних знань показав, що діти звертають увагу на ті явища, які для них особистісно важливі. Навчання в процесі виховання характеризується своєю практичною спрямованістю. Представлення цих знань, з одного боку, спирається на вже наявний у школярів практичний досвід, а з іншого – вони включаються безпосередньо в систему повсякденної практичної діяльності учнів, завдяки чому знання стають актуальними і здійснюється безпосередній зв'язок між знаннями про норми, правила та особистою поведінкою.

Отже, у школі учні засвоюють певну систему моральних знань, яка будується з урахуванням розвитку пізнавальних інтересів учнів. Але, як показує шкільний досвід, учні повинні для цього «дозріти», а сама система – містити в доступній формі відповідні моральні знання. Практична спрямованість моральних знань виражається в тих формах, які фіксуються у свідомості школяра як уявлення про той чи інший факт поведінки, опис конкретного вчинку. Знання норм і особистісна поведінка не завжди збігаються. На деяких етапах формування особистості (молодший шкільний вік) такі розходження забезпечують певний зв'язок з особливостями розвитку дитини.

Як відомо, взаємодія між учителем та учнем обов'язково передбачає прояв активності з боку вихованця. Одним із аспектів

її прояву на початкових етапах навчання є усвідомлення учнем виконання тих вимог, що висувуються до нього в школі. Без співвідношення своєї поведінки з чинними в школі правилами дитина не може свідомо ставитися до навчання, суспільно корисної праці й своєї поведінки. Крім того, усвідомлення себе необхідно для того, щоб виховний вплив відповідним чином сприймався школярами. А це можливо в тих випадках, коли зміст самоусвідомлення наближається до дійсних результатів навчальної діяльності та поведінки учня. Дитина мусить знати себе, певним чином ставитися до себе з тим, щоб вимоги інших перетворювались у власні регулятори поведінки. Ось чому важливо знати, що насамперед діти молодшого шкільного віку починають усвідомлювати, коли усвідомлення свого Я стає дійовим.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, основними умовами розвитку моральної свідомості й самосвідомості молодшого школяра є, з одного боку, результат його теоретичної діяльності, спільного підходу до аналізу й узагальнення явищ дійсності, а з іншого – процес засвоєння та використання знань у практичній діяльності і взаєминах з оточуючими людьми. Перетин цих двох умов сприяє новій спрямованості в розвитку морального світогляду. Вирішення нових життєвих завдань, соціальних вимог відображається на рівні моральної свідомості й передусім самосвідомості, оскільки вона розвивається на основі самопізнання. Усвідомлення себе як особистості, що перебуває в певних відносинах із людьми та навколишнім світом, відбувається в процесі активної діяльності суб'єкта, у визнанні ним своєї моральної позиції, характері спілкування з людьми. Для вчителя важливо максимально активізувати участь школяра в суспільно значущій діяльності, надаючи йому самостійність у виборі шляхів вирішення життєвих завдань. Особливу увагу вчитель повинен звертати на моральні ситуації, які виникають у процесі навчання та виховання й допомагати учням усвідомити себе, свою поведінку, дати їм адекватну оцінку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех И.Д. Нравственность личности: Стратегия становления / И.Д. Бех. – Ровно : Ред.-изд. отд. упр. по печати, 1991. – 146 с.
2. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М.Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.
3. Булах І.С. Соціальний та особистісний простір зростання сучасного підлітка / І.С. Булах // Психоло-

гія у XXI столітті: перспективи розвитку : матеріали VI Костюківських читань. – К. : Міленіум, 2003. – Т. 1. – 2003. – С. 162–167.

4. Зосимовский А.В. Критерии нравственной воспитанности / А.В. Зосимовский // Педагогика. – 1992. – № 12. – С. 22–26.

5. Капацина В. Нормування навчальної діяльності учнів молодших класів / В. Капацина // Рідна школа. – 2003. – № 4. – С. 59–60.

6. Максименко С.Д. Витоки особистості: генетико-моделюючий аспект дослідження / С.Д. Максимен-

ко // Актуальні проблеми психології. – Вип. 2. – К. : Нора-прінт, 2004. – Т. 4 : Психологія розвитку дошкільника. – 2004. – С. 3–21.

7. Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : [монографія] / Р.В. Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.

8. Рубинштейн С.Л. Избранные философско-психологические труды: Основы онтологии, логики и психологии / С.Л. Рубинштейн ; отв. ред. А.В. Брушлинский, В.А. Кольцова. – М. : Наука, 1997. – 462 с.

УДК 37.01

ДО ПРОБЛЕМИ ТЕОРЕТИЧНИХ ОСНОВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ

Федяєва В.Л., д. пед. н.,
професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту
Херсонський державний університет

У статті розкриваються теоретичні засади виховання дітей у сім'ї на основі вивчення історико-педагогічних праць вітчизняних і зарубіжних учених ХХ – ХХІ ст. Ретроспективний аналіз свідчить про те, що сімейна педагогіка загалом підлягає логіці загальних положень теорії виховання, що включає визначення мети, завдань, змісту, принципів, підходів, концепцій, форм, методів, прийомів, засобів виховання особистості, а також має свої особливості, свій науковий апарат (модель сім'ї, модель спілкування, правила сім'ї, місце й роль сім'ї в суспільстві, нормативно-правову основу виховання дітей батьками, концепції виховання дітей у сім'ї).

Ключові слова: педагогіка сім'ї, виховання дітей у сім'ї, сімейне виховання, структурно-функціональна модель виховання дітей у сім'ї.

В статье раскрываются теоретические основы воспитания детей в семье на основе изучения историко-педагогических работ отечественных и зарубежных ученых ХХ – ХХІ вв. Ретроспективный анализ показал, что семейная педагогика в целом подпадает под логику общих положений теории воспитания, что включает определение целей, задач, направлений, принципов, подходов, концепций, форм, методов, приемов, средств воспитания личности, а также имеет свои особенности, свой научный аппарат (модель семьи, модель общения, правила семьи, место и роль семьи в обществе, нормативно-правовую основу воспитания детей родителями, концепции воспитания детей в семье).

Ключевые слова: педагогика семьи, воспитание детей в семье, семейное воспитание, структурно-функциональная модель воспитания детей в семье.

Fedyayeva V.L. THE THEORETICAL FRAMEWORK OF FAMILY EDUCATION

The article reveals the theoretical principles of raising children in the family that are based on domestic and foreign scientists' historical and pedagogical works XX – XXI centuries. Retrospective analysis showed that family pedagogy as a whole is subjected to the logic of general provisions of the theory of education, which includes the definition of purpose, tasks, content, principles, approaches, concepts, forms, methods, techniques, means of individual education. In turn, it has its own peculiarities, its scientific apparatus: the model of the family, the model of communication, the rules of the family, the place and role of the family in society, the legal and regulatory framework for parenting children, the concept of raising children in the family.

Key words: pedagogy of the family, raising children in the family, family education, structural-functional model of raising children in the family.

Постановка проблеми. Теорія й практика виховання дітей у сім'ї вибудовується на положеннях загальної педагогіки, педагогіки раннього віку, дошкільної педагогіки, корекційної та соціальної педагогіки, психології сімейних взаємин, власне сімейної педагогіки, етнопедагогіки, історії педагогіки.

Усі ці галузі педагогіки та психології вивчають сутність виховання, внутрішні механізми, взаємозв'язок і взаємовплив зовнішніх і внутрішніх чинників, психології дитинства. Таке об'єднання наук дає змогу вивчати особливості, ефективність, сукупність засобів виховання дітей у сім'ї, враховувати їх вікові й індивідуальні осо-